

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 14, Issue 2, No. 54, Summer 2022

 [10.22108/RPLL.2021.130497.1962](https://doi.org/10.22108/RPLL.2021.130497.1962)

(Research Paper)

New Meanings of Prepositions in *Zarrinqaba-Nameh*

Behzad Atooni[†]

Abstract

Zarrinqaba-nameh is one of the longest epic poems after the *Shah-nameh*, which has mentioned the heroism and wars of Zarrinqaba (the granddaughter of Rostam), Rostam, and his family during the kingdom of Kay-khosrow and prophecy of **Solomon's prophethood**. The poet and the time of its composition are unknown, but its corrector has considered it to be related to the Safavid Era (10th century AH) based on evidence. One of the most important stylistic features of *Zarrinqaba-nameh* is the use of "prepositions" in new and unique meanings and functions, which underlie its linguistic features. Thus, *Zarrinqaba-nameh* could be considered a unique and unrivaled work among the texts of Persian literature from this perspective. Some prepositions, such as "from", "in", and "to", in *Zarrinqaba-nameh* not only have been used in their unique meanings, but also have shown different roles in the syntax, e.g., two prepositions coming together for a complement, novel and unusual prepositions in simple and compound prefix verbs, and prepositions coming before an object.

Introduction

Prepositions are grammatical morphemes used to indicate grammatical relations or semantic functions. They usually attribute a word or group of words to a verb, comparative adjective, or a plural noun, making them as dependent complements. In other words, they determine the relation of a word to a verb. In addition to making a word or a group of words dependent on a verb, prepositions form a noun, adjective, or a compound adverb. In such cases, they serve as a prefix. They have been used in ancient Persian and later, in the Middle Persian literature. After being changed in meaning and structure, prepositions have been used in Dari Persian and are now utilized in standard Persian language with their own structures.

According to the author's point of view, *Zarrinqaba-nameh* is a unique work in Persian literature for presenting the various meanings and functions of prepositions, the extractions and analyses of which can enrich the concepts and functions of prepositions in the historical grammar of Persian language.

Materials & Methods

Among words of multiple meanings, prepositions have a wide range of meanings. Facing unique meanings and functions of prepositions in *Zarrinqaba-nameh*, some of which were unprecedented in Persian literary texts, we tried to extract and study them in the present study through a descriptive-analytical (library) method.

[†] Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, University of Ayatollah Borujerdi, Boroujerd, Iran (Corresponding Author Email: Behzad.atooni@abru.ac.ir)
2322-5181/ © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Results

In *Zarrinqaba-nameh*, the following unique meanings of prepositions were found:

- 1- New and unique meanings of "from", which sometimes meant "towards" and sometimes "on" (in the sense of place).
- 2- Unique meaning of "in", which meant "from" (in the sense of place).
- 3- New and unique meanings of "in", which sometimes meant "from" (in the sense of place) and sometimes "from".

Also, some novel functions of prepositions in the syntax were observed:

- 1- Using novel and unusual prepositions in simple and compound prefix verbs, including: «در» instead of «برنشستن»; «سردر آوردن» instead of «سرببر آوردن»; «سردرکشیدن» instead of «سر» «به جا آوردن»; and «زجا آوردن» instead of «برکشیدن».
- 2- Using two prepositions together for a complement like «on to» and «from from», which were related to the historical grammar, stylistics, and history of Persian language in many books and articles.
- 3- Bringing a preposition before an object, which was rare in the historical grammar of Persian language.

Conclusion

In terms of novel meaning and use of prepositions, *Zarrinqaba-nameh* is one of the unique texts in Persian literature which has been neglected by scholars in the field of language. In this book, some prepositions, such as "from", "in", and "to" are used in rare or new meanings. We found innovation in the use of prepositions in the sentences as follows:

- 1- Using unusual prepositions in phrasal verbs
- 2- Using two prepositions together for a complement
- 3- Bringing a preposition before an object

Since the story of *Zarrinqaba-nameh* was taken from the popular narrations of the *Shah-nameh* and narrating scrolls, it seems that the poet has been influenced by scrolls for using the different meanings of prepositions with different functions in the syntax. For example, in the oldest narrating scroll of the *Shah-nameh* written close to the time of *Zarrinqaba-nameh*, some of the morphological and syntactic features of the prepositions mentioned in *Zarrinqaba-nameh*, such as those with various meanings or those coming before an object, could be seen as well.

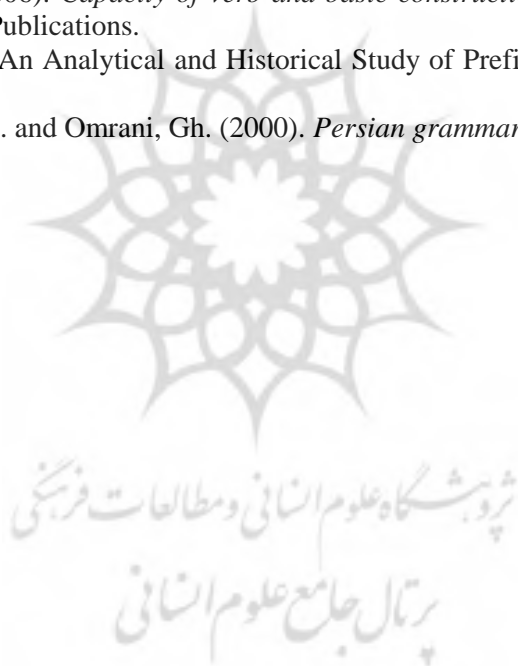
It should be mentioned that the poet of *Zarrinqaba-nameh* was an stylist although he had been influenced by ancient Persian texts, as well as the narrating scrolls, in the use of different prepositions. Hence, *Zarrinqaba-nameh* could be considered as a unique work.

Keywords: Zarrinqaba-nameh, preposition, complement, compound verb, object

References

1. Abolqasemi, M. (2018). *Historical grammar of Persian language*. Tehran: Samt.
2. Ahmadi Givi, H. (2001). *Historical grammar of verbs*. Tehran: Ghatreh.
3. Anvari, H. and Ahmadi givi, H. (2001). *Persian grammer 2*. Tehran: Fatemi.
4. Aydenloo, S. (2018). Two Consecutive Prepositions (A rare grammatical feature in Shāhnameh and several other texts). *Nama-i farhangistan*, 17, 51-74.
5. ----- (2015). Three points from historical grammar in Shhnme and heroic texts). *Nama-e Farhangistan*, 10, 47-64.
6. ----- (2014). *Zarriqaba-Nameh*. Tehran: Sokhan Publication.
7. ----- (Ed) (2012). *Shahnameh storytelling scroll*. Tehran: Behnegar.
8. Bagheri, M. (2015). *Introduction to Linguistics*. Tehran: Ghatreh.
9. Changizi, E. (2018). The Semantic Roles of the Preposition “az” in Persian Language. *Journal of Iranian Studies*, 33, 75-95.
10. Farshidward, Kh. (2008). *Historical grammar of Persian language*. Tehran: Zavar.
11. Hafez, Sh. (2002). *Divan*. Edited by Ghasem Ghani & Mohammad Ghazvini, Tehran: Sahel.
12. Homayoonfarrokh, A. (1960). *Comprehensive Persian language grammar*. Tehran: Ali Akbar Elmi Press Institute.

13. Jahan bakhtak, Sh. (1997). *Persian grammar in India and Pakistan*. Tehran: University Publication Center.
14. Khanlari, P. (1998). *History of Persian language*. Tehran: Ferdowsi.
15. Khatiprahbar, Kh. (1988). *Prepositions and conjunctions: Saadi*.
16. Mahoutian, Sh. (2014). *Persian grammar from a categorical point of view*. Translated by Mahdisamayi. Tehran: Samt.
17. Meshkatod Dini, M. (2012). *Persian Grammar: Vocabulary and Structural Links*. Tehran: Samt.
18. Moghaddam, A. (2012). Significations and Grammatical Functions of Pre-/Post-Positions in Sassanian Pahlavi and Manichaean Middle Persian. *Language Research*, 2(1), 129-156.
19. ----- (2009). Double Prepositions, Circumpositions and Compound Prepositions in the Sassanian Pahlavi and Manichaean Middle Persian. *Language Research*, 9, 49-68.
20. Natel Khanlari, p. (1980). *Persian grammar*. Tehran: Tous.
21. Rasekhmahand, M. (2012). Meaning of Locative Prepositions in Sokhan Comprehensive Dictionary: A Cognitive Semantic Approach. *Adab Pazhuhi*, 14, 66-49.
22. Rezayati Kische Khale, M. and Dayyan, M. (2009). Prefix verbs in Persian prose works (from the beginning to the fifth century). *Nama-e Farhangistan*, 5, 27-50.
23. Saadi, M. (2002). *Ghazaliat*. Edited by Mohammad Ali Foroughi, Tehran: Vafajoo.
24. Sadeghi, A. and Arzhang, Gh. (1980). *Grammar of the third year of high school*. Tehran: Ministry of Education
25. Tabibzadeh, O. (2006). *Capacity of verb and basic constructions of sentences in modern Persian*. Tehran: Markazi Publications.
26. Taheri, H. (2007). An Analytical and Historical Study of Prefix Verbs in Persian. 21(18), 113-135.
27. Vahidiankamyar, T. and Omrani, Gh. (2000). *Persian grammar 1*. Tehran: Samt.

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه‌ونهم، دوره جدید، سال چهاردهم
شماره دوم (پیاپی ۵۴)، تابستان ۱۴۰۱، ص ۶۷ - ۵۷
تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۶/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۹/۱۷

[10.22108/RPLL.2021.130497.1962](https://doi.org/10.22108/RPLL.2021.130497.1962)

(مقاله پژوهشی)

معانی و کارکردهای نادر و بدیع حروف اضافه در منظومه حماسی زرین‌قبا‌نامه

بهزاد اتونی*

چکیده

زرین‌قبا‌نامه یکی از بلندترین منظومه‌های حماسی پس از شاهنامه است. نویسنده در این اثر به ذکر دلآوری‌ها و جنگ‌های زرین‌قبا، رستم و خاندان رستم در زمان پادشاهی کیخسرو و عهد نبوت سلیمان نبی (ع) و نبرد آنان با انیرانیان می‌پردازد. شاعر منظومه حماسی - عامیانه زرین‌قبا‌نامه، ناشناس و زمان سرایش آن نامعلوم است؛ ولی مصحح آن برپایه شواهدی که به دست می‌دهد، زرین‌قبا‌نامه را به عهد صفویه مربوط می‌داند. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های سبک‌شناسی منظومه زرین‌قبا‌نامه که در ذیل ویژگی‌های زبانی این اثر قرار دارد، کاربرد «حروف اضافه» در معانی و کارکردهای کم‌سابقه و بدیع است؛ به گونه‌ای که شاید بتوان زرین‌قبا‌نامه را از لحاظ تنوع و نوآوری‌های استفاده از حروف اضافه، یکی از منظومه‌های یگانه و منحصر به فرد در بین متون ادب پارسی دانست. در منظومه زرین‌قبا‌نامه، برخی از حروف اضافه مانند «از»، «به» و «در»، در معانی نادر یا بدیع به کار رفته است؛ حتی در این منظومه، حروف اضافه نقش‌هایی دیگرگون و گاهی نادر در نحو جمله دارد؛ از آن جمله است: کاربرد دو حرف اضافه پیاپی برای یک متمم؛ استفاده بدیع از حروف اضافه در ابتدای برخی افعال مرکب؛ آوردن حرف اضافه پیش از مفعول.

واژه‌های کلیدی

زرین‌قبا‌نامه؛ حرف اضافه؛ متمم؛ فعل مرکب؛ مفعول

* استادیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آیت‌الله بروجردی، بروجرد، ایران.

behzad.atooni@abru.ac.ir

۱- مقدمه

حروف اضافه تکواژهایی دستوری است که برای نشان‌دادن رابطه‌های دستوری یا نقش‌های معنایی استفاده می‌شود. این حروف «معمولا کلمه یا گروهی را به فعل یا به صفت برتر یا به اسم‌های جمع و نظایر آن نسبت داده و آن‌ها را متمم وابسته آن قرار می‌دهند؛ به عبارت دیگر، نسبت کلمه‌ای را به فعل معین می‌کنند. حرف‌های اضافه علاوه‌بر اینکه کلمه یا گروهی را به فعل وابسته می‌کنند، اسم یا صفت یا قید مرکب نیز می‌سازند که در این صورت، پیشوند به شمار می‌روند» (انوری و احمدی گیوی، ۱۳۸۰: ۲۵۵). حروف اضافه در زبان فارسی باستان به کار برده می‌شده و پس از آن در فارسی میانه روایی یافته است. در زبان‌های فارسی ساسانی و فارسی میانه ترفانی، حروف اضافه در معانی و گستره وسیعی استفاده می‌شده است که مهم‌ترین این معانی عبارت بودند از: مکان؛ زمان؛ هدف؛ جهت؛ ابزار؛ ارجاع؛ ویژگی؛ شرایط و حالت وجودی؛ روش و حالت؛ علت؛ تقابل؛ جدایی و دوری؛ تبعیض؛ اصل و منبع؛ همراهی؛ افزونی و اجماع؛ وابستگی و اهلیت؛ تعلق و دارندگی؛ برتری و سلطه؛ قیاس؛ موافقت و اشتراک؛ شباهت (مقدم، ۱۳۹۰: ۱۳۰-۱۳۱). حروف اضافه پس از کهن‌ترین زبان‌های فارسی - یعنی فارسی باستان و فارسی میانه - بعد از تحولاتی در معنا و ساختار، به فارسی دری رسیده است. در ادبیات و گویش‌های عامیانه فارسی دری نیز حروف اضافه تغییرات و تحولاتی چند را در معانی و کارکردها به خود دیده است و اکنون در زبان فارسی معیار، ساختاری ویژه خود دارد.

منظومه حماسی زرین‌قبا نامه با ۲۳۱۲۳ بیت، بلندترین حماسه چاپ‌شده بعد از شاهنامه است و به عقیده مصححش، زمان سرایش آن، دوره صفویه است. در این منظومه، حضرت سلیمان پهلوانی به نام زرین‌قبا را در زمان پادشاهی کیخسرو به دربار ایران می‌فرستد و از او می‌خواهد تا شاه و پهلوانان ایرانی را به دین خدا دعوت کند. زرین‌قبا به همراه لشکری از جن و پری به ایران می‌آید و پس از رویارویی با پهلوانان ایرانی، تعدادی از آنان را به بند می‌کشد. کیخسرو از رستم یاری می‌طلبد و او که در هندوستان است، به شتاب خود را به ایران و سپس به دربار سلیمان نبی^(ع) می‌رساند. رستم در دربار سلیمان به پرسش‌های دینی‌ای که از او پرسیده می‌شود پاسخ می‌دهد و موجب خشنودی حضرت سلیمان^(ع) می‌شود. سلیمان رستم را مأمور به بند کشیدن عفریت دیو می‌کند که در کوه قاف است. رستم نخست در طلسم عفریت دیو اسیر می‌شود؛ ولی سرانجام خود را می‌رهاند و او را به بند می‌کشد و به نزد سلیمان^(ع) می‌آورد. هم‌زمان با نبرد رستم با دیوان کوه قاف، در ایران نیز هفت لشکر، از هند و چین گرفته تا مازندران و روم، به نبرد با لشکر ایران و تعدادی از نوادگان رستم می‌پردازند. در پایان منظومه، رستم که از نزد سلیمان نبی^(ع) آمده است، شکست سختی به ایرانیان می‌دهد و سرانجام، زرین‌قبا را - که نوه رستم و پسر جهانگیر است - مغلوب می‌کند و پایان داستان به صلح و آشتی می‌انجامد.

به عقیده نگارنده، منظومه زرین‌قبا نامه از نظر معنا و کارکردهای متنوع و متفاوت حروف اضافه، اثری منحصر به فرد در ادب فارسی است و استخراج و تحلیل آنها می‌تواند موجب غنای مفاهیم و کارکردهای حروف اضافه در دستور تاریخی زبان فارسی شود؛ از این روی، در این پژوهش سعی می‌شود پس از ذکر مقدمه‌ای در باب حروف اضافه و انواع آن، به نوآوری‌ها و بدایع حروف اضافه در این منظومه پرداخته شود.

۱-۱ پیشینه پژوهش

آثار زیر از جمله منابعی است که برای پیشینه این پژوهش می‌توان به آنها اشاره کرد و نگارنده در بررسی

کارکردها و معانی گوناگون حروف اضافه از آنها بهره برده است: دستور زبان فارسی از ناتل خانلری (۱۳۵۹)؛ دستور زبان فارسی از حسن انوری و حسن احمدی گیوی (۱۳۸۰)؛ دستور تاریخی زبان فارسی از فرشیدورد (۱۳۸۷)؛ حرف اضافه و حرف ربط از خلیل خطیب رهبر (۱۳۶۷) و «دو حرف اضافه پیاپی (یک ویژگی نادر دستوری در شاهنامه و چند متن دیگر)» از سجاد آیدنلو (۱۳۹۷).

درباره معانی متنوع و کارکردهای بدیع نحوی حروف اضافه در منظومه زرین قبانامه، فقط مصحح این منظومه به شکلی کوتاه در مقدمه منظومه به آن اشاره کرده و تاکنون، هیچ پژوهش کامل و مستقلی در این باره انجام نشده است.

۲- بحث و بررسی

۲-۱ حرف و انواع آن

حرف یکی از انواع کلمه است که از دیدگاه‌های مختلف می‌توان آن را تقسیم‌بندی کرد. حرف لفظی است که معنایی مستقل ندارد و در همنشینی با کلمات دیگر دارای معنی می‌شود (جهان ختک، ۱۳۷۶: ۹). حروف فقط برای پیوند دادن گروه‌ها یا کلمه‌ها یا جمله‌ها به یکدیگر یا نسبت دادن کلمه‌ای به کلمه‌ای یا جمله‌ای به جمله‌ای یا نمودن نقش کلمه‌ای در جمله به کار می‌رود (انوری و احمدی گیوی، ۱۳۸۰: ۲۴۶). تکواژهای دستوری اغلب به تنهایی به کار نمی‌روند و معنی آنها با پیوستن به تکواژهای دیگر یا همراهی با کلمات و عبارات دیگر، آشکار و معلوم می‌شود (باقری، ۱۳۹۳: ۱۵۲). در یک تقسیم‌بندی کلی و عام می‌توان حروف را به چهار دسته حروف ربط، اضافه، نشانه و صوت تقسیم کرد.

حروف ربط کلماتی هستند که دو کلمه یا دو جمله را به هم ربط می‌دهند؛ حروف صوت کلماتی هستند که برای بیان حالات عاطفی گوینده مانند درد و شادی و تحسین و تعجب و تحذیر به کار می‌روند؛ حروف نشانه نیز کلماتی است که برای تعیین مقام کلمه در ساختمان جمله استفاده می‌شود (ناتل خانلری، ۱۳۵۹: ۷۸ و ۷۷). درباره حروف اضافه و انواع آن در ادامه به‌طور کامل بحث خواهد شد.

۲-۱-۱ حرف اضافه

حروف اضافه کلماتی هستند که معنی مستقل ندارند؛ اما کلمه یا عبارتی را به یکی از اجزای جمله پیوند می‌دهند و عبارت یا کلمه‌ای را که اسم یا ضمیر است، متمم اسم یا صفت یا فعل قرار می‌دهند (همان: ۷۵). در تعریفی دقیق‌تر می‌توان گفت، حرف اضافه به دسته محدود و مشخصی از واژه‌ها گفته می‌شود که از نظر صورت ثابت‌اند و فقط در جلوی گروه اسمی ظاهر می‌شوند و از لحاظ معنی، به زمان، مکان، سو و یا نوعی محدودیت اشاره می‌کنند و از این راه، نقش یا رابطه دستوری خاص گروه اسمی همراه را نیز نشان می‌دهند (مشکوة الدینی، ۱۳۹۱: ۱۱۲). حروف اضافه از نظر ساختمان، یا ساده و یا مرکب هستند. برخی پژوهشگران حروف اضافه ساده در زبان فارسی را سیزده کلمه (رک. صادقی و ارژنگ، ۱۳۵۹: ۵۱؛ طیب‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۲۶-۱۲۵) و برخی نیز بیست و یک کلمه می‌دانند (انوری و دیگری، ۱۳۸۰: ۲۵۶). حروف اضافه مرکب به دو شیوه ساخته می‌شود: الف) با ترکیب دو یا سه حرف پیش‌اضافه‌ای ساده با هم (ناتل خانلری، ۱۳۵۹: ۳۳۰-۳۲۷؛ ب) با ترکیب حروف پیش‌اضافه‌ای ساده با کلمات

دیگر (رک. صادقی و ارژنگ، ۱۳۵۹: ۵۴). در تقسیم‌بندی حروف اضافه که برحسب عرف انجام می‌شود، این حروف یا ساده‌اند، یا جزئی اضافه می‌گیرند. حروف اضافه ساده قبل از اسم و چسبیده به آن می‌آیند؛ مانند با، در، از، به، بی، تا و...؛ و حروف اضافه‌ای که جزء اضافه دارند، از اسم و قید مشتق می‌شوند؛ مانند پشت، میان، بیرون، نزدیک، زیر، توی، روی، جلو، پهلوی (ماهویتیان، ۱۳۹۳: ۶۶). در یک تقسیم‌بندی دیگر از حروف اضافه، برخی فقط در نقش حرف اضافه ظاهر می‌شوند؛ مانند از، به، بر، در و...؛ ولی برخی دیگر علاوه‌بر نقش حرف اضافه در جمله، کاربردهایی گوناگون مانند اسم، صفت و یا قید نیز دارند؛ مانند درون، بیرون، پیش، پس، جلو، بالا و نزدیک (همایون‌فرخ، ۱۳۳۹: ۶۸۹-۶۹۴).

«یکی از مسائل مورد بحث در زبان‌شناسی شناختی، توصیف معنایی حروف اضافه است. در میان واژگان چند معنا، حروف اضافه در تمام زبان‌ها دارای گستره وسیعی از مفاهیم متفاوت هستند» (رضویان و خانزاده، ۱۳۹۳: ۵۸). این حروف دارای معانی مرکزی و حاشیه‌ای‌اند که درحقیقت، معانی حاشیه‌ای از گسترش استعاره‌ی معانی مرکزی به دست می‌آید (راسخ‌مهند، ۱۳۸۹: ۱۴). در منظومه زرین‌قبانامه - و به‌ویژه، نسخه‌ی اساس تصحیح آن - با معانی حاشیه‌ای گوناگونی از حروف اضافه روبه‌رو هستیم که برخی از آنها حتی در متون ادب فارسی بی‌سابقه‌اند. در این اثر حماسی، علاوه‌بر معانی نادر حروف اضافه، گاهی با کارکردهای بدیع و دیگرگون حروف اضافه در نحو کلام نیز روبه‌رو هستیم که این امر اهمیت و ضرورت این پژوهش را دوچندان می‌کند.

۲-۲ معانی نادر و بدیع حرف اضافه «از»

حرف اضافه «از» در منظومه حماسی زرین‌قبانامه، مانند برخی متون کهن ادب پارسی، در معانی گوناگون و متنوعی مثل با (رک. زرین‌قبانامه، ۱۳۹۳: ۲۹۶)، به (همان: ۹۲۷)، در (ظرفیت مکانی) (رک. همان: ۳۵۸، ۹۵۰، ۹۸۷، ۱۰۰۴)، در (ظرفیت مجازی) (همان: ۱۰۰۶)، سببیت (همان: ۸۶۱) و به‌وسیله (همان: ۱۰۳۲) به کار رفته است؛ ولی برخی از این معانی نیز کاملاً نادر و بدیع است و احتمالاً برای نخستین‌بار در چنین معنایی به کار رفته است:

الف) «از» به معنی «به‌طرف»، «به‌جانب»

در متون ادبی، بارها «از»، در معنای «ازطرف» و «ازسوی» به کار رفته است (رک. خطیب رهبر، ۱۳۶۷: ۸۴)؛ نمونه:

گرچه یاران فارغانند از یاد من / از من ایشان را هزاران یاد باد

(حافظ، ۱۳۸۲: ۸۱)

ولی «از»، به معنای «به‌طرف» و «به‌جانب»، کارکردی نو و بدیع در زرین‌قبانامه است که در محدوده تحقیقات نگارنده، در متون پارسی و کتاب‌های دستور زبان، نادر و یگانه است و می‌توان این معنای بدیع را به گنجینه معنایی حرف اضافه «از» در متون دستور زبان فارسی اضافه کرد:

بخندید آن گ / رد یاقوت‌پوش	کزین گونه مخروش و با من مجوش
کنی پاره پاره اگر بیکرم	که من بر رخ زشت تو ننگرم
براقیس جادو چو آن حال دید	به بند فسونش به بند آورید
شب و روز با او ب / دی لابه‌گر	نپذرفت گفتش یل نامور
براقیس جادو شد از وی غمین	ببردش ز لشگرگه شاه چین

به کوهی که بد سرکشیده به ماه در آن کوه بد ژرف غاری سیاه
(زرین‌قبانامه، ۱۳۹۳: ۴۵۹)

توضیح: برپایه داستان، در نبرد هفت لشکر، براقیس جادو که مادر نهنگ دژم و همسر ارژنگ دیو مازندرانی است، در میدان نبرد، عاشق گرد یاقوت‌پوش می‌شود و او را از میدان نبرد (که خاقان چین و لشکرش هم نظاره‌گر آن نبردند) به لشکر خود (یعنی لشکر مازندران) می‌برد:

گرفتش کمر بنسد، جادونژاد ببردش سوی لشکر خویش شاد
پس در بیت شاهد مثال، «ز» نمی‌تواند به معنای خودش به کار رفته باشد؛ زیرا هنگامی که براقیس جادو از کام‌گیری از گرد یاقوت‌پوش ناامید می‌شود، او را از لشکر خودش (لشکر مازندران)، نه از لشکر چین، به غاری در دل کوه می‌برد. به نظر می‌رسد آن کوه اطراف لشکر چین بوده است و «از»، با توجه به متن داستان، «به‌جانب» و «به‌طرف» معنی دهد.

که از لشکر گرد زرین‌قبای برآمد ز انجم غو کرنای
(همان: ۱۲۶۶)

بپیچید از درد دیو دمان [تبر را از بازو] کشید و بیفکند از یک کران
(همان: ۹۴۲)

بگردید در باغ مینونمای نبودش ز سیماب کس رهنمای
(همان: ۱۲۳۶)

ب) «از» به معنی «بر» (ظرفیت مکانی)

کاربرد «از» در این معنی نیز بی‌سابقه است و از جمله نمونه‌هایی است که تنها در سبک دستوری زرین‌قبانامه دیده می‌شود:

وگر نه به یک گرز خارا شکن بکوبم سر و گردنت از بدن
(همان: ۹۹۹)

۳-۲ معنای نادر و بدیع حرف اضافه «به»

در منظومه زرین‌قبانامه، حرف اضافه «به»، بارها در معنای «از» به کار رفته است (رک. همان: ۴۲۸، ۹۶۰، ۱۰۹۰، ۱۰۵۱) که این کاربرد در متون کهن پارسی، مسبوق به سابقه است؛ ولی به کارگیری حرف اضافه «به» در معنای «از» مکانی، در متون پارسی بسیار نادر و کم‌کاربرد است. زرین‌قبانامه از جمله متونی است که «به» را در این معنی به کار برده است:

به شمشیر یال و برش را بخست بدان سان که آهش به سینه بجست
(همان: ۵۱۹)

توضیح: اگر «به» را در مصرع دوم به معنای «از» مکانی در نظر بگیریم، معنای بیت اینگونه می‌شود: با شمشیر، یال و بر او را زخمی کرد؛ به‌گونه‌ای که آهی از سینه کشید.

نکته: مصرع دوم را به‌گونه‌ای دیگر نیز می‌توان معنی کرد: «آهی که به سینه داشت، برآمد»؛ در این صورت،

«به» دیگر به معنای «از» مکانی نیست.

در آن دشت آورد پسر گیر و دار به گردون در آمد به میدان غبار
(همان: ۲۴۱)

نکته: با توجه به نمونه‌هایی که در متون دستور زبان - از جمله کتاب *حرف اضافه و حرف ربط* از خلیل خطیب رهبر - ارائه شده است، «به» در معنای ظرفیت، به سه گونه مکانی و زمانی و مجازی تقسیم می‌شود. با توجه به نمونه‌های یادشده در متون دستور زبان، «به» مکانی، غالباً در معنای «در، داخل و به‌جانب» به کار رفته است؛ مانند:

0 یکی آمد و انگشتری به دست کرد.

0 سه شبانه‌روز با یکدیگر بودند به خلوت.

0 به فرعون آمدند و گفتند: ما را این نوبت، محنت عظیم‌تر است (رک. خطیب رهبر: ۱۳۶۷: ۱۵۳).

در این استعمال نادر و کم‌کاربرد «به» در *زرین‌قبانامه*، هر چند «به» در معنای ظرفیت به کار رفته است، در معنای «از مکانی» است که طبق بررسی نگارنده در متون ادبی (البته در حد بضاعت) و متون دستوری، کم‌سابقه و نادر است و با «به» در معنای ظرفیت - آنچه که در دیگر متون ادبی آمده - تفاوت دارد؛ پس معنی بیت اینگونه می‌شود: «در آن دشت نبرد، گرد و غبار از میدان جنگ به آسمان برخاست».

۲-۴ معنای نادر و بدیع حرف اضافه «در»

الف) «در» به معنای «از» (مکانی)

کاربرد حرف اضافه «در» به معنای «از» (مکانی)، در متون پارسی بسیار نادر است و کمتر شاعر یا نویسنده‌ای «در» را به این معنی به کار برده است. تنها نمونه‌ای که در متون دستور زبان فارسی بدان اشاره شده است، نمونه‌ای است که خلیل خطیب رهبر در کتاب *حرف اضافه و حرف ربط*، آن را به نقل از *فارس‌نامه* ابن بلخی آورده است: «رود فرات در اسطخر می‌گذرد» (همان: ۳۴۴).

در منظومه *زرین‌قبانامه*، بارها حرف اضافه «در» به معنای «از» مکانی به کار رفته است. این کارکرد در متون دستور زبان تاریخی بسیار اهمیت دارد:

کنون گر دلیری، در این ابر تار فرود آی با من بجو کارزار
(زرین‌قبانامه، ۱۳۹۳: ۹۰۴)

دلیران مر آن خواسته هر چه بود در آن باغ بردند در پیش رود
(همان: ۱۱۸۴)

ب) «در» به معنای «از»

این کاربرد «در» به معنای «از» نیز مانند «از» مکانی، در متون منظوم و مثنوی پارسی احتمالاً بدیع است؛ به‌گونه‌ای که نگارنده در حد دامنه مطالعات خود در متون ادبی، چنین کاربردی را ندیده است و حتی در متون دستور زبان فارسی نیز چنین معنایی برای حرف اضافه «در» ذکر نشده است. *زرین‌قبانامه* از جمله گنجینه‌های باارزش ادبی در زمینه استفاده حرف اضافه «در»، در معنای «از» است:

قیامت در آن شب پدیدار گشت سر خفته در خواب بیدار گشت
(همان: ۵۰۶)

چو در خوردن خوان برداختند یکی بزم کیخسروی ساختند
(همان: ۵۸۱)

شنیدند گردان آن بارگاه بشد رنگ در روی شاه و سپاه
(همان: ۱۸۶)

نکته: اگر «شدن» را در معنای تغییر یافتن بدانیم، «در» در همان معنای خودش به کار می‌رود؛ بنابراین معنی بیت اینگونه می‌شود: رنگ در روی شاه و سپاهیان بگشت و تغییر کرد.

۲-۵ کارکردهای بدیع و دیگرگون حروف اضافه در فعل‌های پیشوندی

افعال پیشوندی افعالی هستند که با اضافه شدن پیشوند واژه‌ساز به آغاز فعل‌های ساده ساخته می‌شوند. در اصل، پیشوندهای فارسی دری حروف اضافه یا قید بوده‌اند که با پیوستن به افعال، هویت دستوری دیگری یافته‌اند (رضایتی کیشه‌خاله و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۸-۳۲). «در زبان‌های ایرانی دوره باستان همچون اوستایی و فارسی باستان و دوره میانه مانند زبان پهلوی و پهلوانیک، فعل پیشوندی رواج و کارایی شایسته‌ای داشته است. بسیاری از پیشوندهای افعال دوره باستان به فارسی میانه و دری منتقل شده‌اند و بسیاری نیز متروک و مرده‌اند» (طاهری، ۱۳۸۶: ۱۱۴). افعال پیشوندی، یا افعال پیشوندی ساده‌اند که از یک پیشوند (حرف اضافه) و یک فعل ساده ساخته می‌شوند و یا افعال پیشوندی مرکب‌اند که از ترکیب افعال پیشوندی ساده با کلمه‌ای به وجود می‌آیند (انوری و احمدی گیوی، ۱۳۸۰: ۲۲).

در منظومه حماسی زرین‌قبانامه گاهی حروف اضافه‌ای که در افعال پیشوندی به کار می‌روند، به گونه و شکلی دیگر و بدیع استفاده شده‌اند و این امر موجب شده است که با افعال پیشوندی نامتعارفی روبه‌رو شویم که در متون پارسی، نادر و گاهی بی‌سابقه است.

۲-۵-۱ افعال پیشوندی ساده

الف) «درنشستن» به جای «برنشستن»:

بیامد به تخت شهی درنشست جهان گشت جمله‌ورا زیر دست
(زرین‌قبانامه، ۱۹۳: ۳۵۱)

۲-۵-۲ افعال پیشوندی مرکب

الف) «سر درآوردن» به جای «سر برآوردن»:

نبد تیر و نیزه بدو کارگر به آتش فشانی درآورده سر
(همان: ۹۸۶)

ب) «سر درکشیدن» به جای «سر برکشیدن»:

درآمد ز یک گوشه افلاک دیو بسستش دو بازوی بهرام نیو

چو الماس [الماس دیو] آن دید، سردرکشید به در رفت پیش یل پاک دید
فرامرز را گفت کردار جنگ شگفتی بلایسی است آن تیزچنگ
(همان: ۲۵۸)

توضیح: با توجه به متن داستان، «سر درکشیدن» به معنای «سر برکشیدن» یعنی بلندشدن، برخاستن و سر برداشتن است؛ پس معنای ابیات اینگونه می‌شود: [در نبرد افلاک دیو با بهرام] افلاک دیو، بازوی بهرام نیو را بست و او را اسیر کرد؛ پس چون الماس دیو آن ماجرا را دید، برخاست (بلند شد؛ سر برداشت) و به جانب فرامرز رفت و گفت: افلاک دیو، بلایسی عجیب است!

ج) «ز جا آوردن» به جای «به جا آوردن»:

تو ای دیو بد کیش وارونه رای چنین چاره آوردی اکنون ز جای
(همان: ۳۰۹)

۶۲ آوردن دو حرف اضافه پیاپی برای یک متمم

در متون دستوری که براساس فارسی معیار نوشته و پایه ریزی شده است، «هر گروه اسمی که پس از حرف اضافه بیاید، متمم نامیده می‌شود» (وحیدیان کامیار و عمرانی، ۱۳۷۹: ۲۹). در دستور تاریخی، البته اشکال دیگری از متمم دیده می‌شود که فراتر از تعریف یادشده است. یکی از این اشکال که در پهلوی ساسانی روایی داشته و بعدها، از جمله ویژگی‌های زبانی سبک خراسانی به شمار آمده است، آوردن دو حرف اضافه در پس و پیش یک متمم است که به آن، حرف اضافه مکرر، حرف اضافه توأمان، حرف اضافه دوگانه و یا حرف اضافه زائد می‌گویند (رک. ناتل خانلری، ۱۳۷۷، ج ۱: ۲۶۸ و همان، ج ۳: ۳۰۲-۳۰۵؛ فرشیدورد، ۱۳۸۷: ۱۹۹-۲۰۰). در پهلوی ساسانی، گاهی حرف اضافه و جفت آن از نظر معنی با یکدیگر پیوستگی داشتند و در واقع، جفت حرف اضافه، مفهوم آن را تکمیل می‌کرده است؛ ولی به تدریج در طول زمان، واژه دوم، مفهوم حرف اضافه نخست را تضعیف و بار اصلی خود را منتقل کرده است. گاهی نیز معنی اصلی با یکی از دو حرف اضافه انتقال می‌یافته و دیگری نقش تأکیدی داشته و حتی با حذف آن، تغییری در معنی منظور ایجاد نمی‌شده است (مقدم، ۱۳۸۸: ۵۵-۵۶). این روش در فارسی دری، تنها برای تأکید بوده است؛ اما به تدریج شاعران، به‌ویژه مثنوی سرایان، از کاربرد دو حرف اضافه برای یک اسم استفاده کردند تا با هجا یا هجاهایی که معنی خاص ندارند، وزن شعر خود را مراعات کنند (ابوالقاسمی، ۱۳۹۷: ۲۷۳). شکل دیگر متمم در تاریخ زبان فارسی - که البته بسیار نادر است - آوردن حرف اضافه پس از متمم است؛ مانند این بیت سعدی:

این قاصد از کدام زمین است مشکبوی

وین نامه در چه داشت که عنوان معطر است؟

(سعدی، ۱۳۸۱: ۴۹)

شکل سوم، گونه‌ای است «که در بسیاری از کتاب‌ها و مقالات مربوط به دستور تاریخی، سبک‌شناسی و تاریخ زبان فارسی، از توجه لازم به دور مانده و آن، آمدن دو حرف اضافه پیاپی برای یک متمم است (حرف اضافه + حرف اضافه + متمم)؛ یعنی در این قالب، برخلاف ویژگی مشهور یادشده، دو حرف اضافه به جای اینکه

قبل و بعد از متمم بیاید، پشت سر هم و به صورت متوالی پیش از آن قرار گرفته است» (آیدنلو، ۱۳۹۷: ۵۲-۵۳). در منظومه زرین‌قبانامه نیز با این کارکرد نادر دو حرف اضافه پیاپی برای یک متمم روبه‌رو هستیم:

نمانند یک دم تو را بر به تخت شود کشور و لشکرت شور بخت

(زرین‌قبانامه، ۱۳۹۳: ۱۸۵)

نشستند گودرزیان بر به زین جهانند بر روی میدان کین

(همان: ۲۴۰)

مصحح زرین‌قبانامه در مقدمه این منظومه بیان می‌دارد که دو حرف اضافه «در اندر» پشت سر هم، در شاهنامه و برخی منظومه های پهلوانی آمده است؛ ولی از آنجا که «بر به» را در متون نظم و نثر ندیده است، شاید چنین کاربردی در زرین‌قبانامه بر اثر ضرورت وزنی انجام شده است (زرین‌قبانامه، ۱۳۹۳: مقدمه مصحح، ۸۴). این استدلال درحالی است که «بر به» در برخی متون کهن وجود داشته است و مصحح محترم زرین‌قبانامه، چند سال پس از تصحیح منظومه زرین‌قبانامه، در مقاله‌ای با عنوان «دو حرف اضافه پیاپی» به نمونه‌هایی از این قاعده در شاهنامه، التفهیم، دیوان فرخی، بهمن‌نامه، دیوان قطران تبریزی، شهریارنامه، دیوان صفای اصفهانی، دیوان یغمای جنادقی، دیوان ادیب الممالک فراهانی و... اشاره کرده است (آیدنلو، ۱۳۹۷: ۵۴-۵۹).

۲-۷ آوردن حرف اضافه پیش از مفعول

یکی از ویژگی‌های دستوری در متون کهن که غالب متون دستور زبان و سبک‌شناسی بدان نپرداخته‌اند، آوردن حرف اضافه پیش از مفعول است؛ نمونه:

برو به هرچه تو داری بخور دریغ مخور که بی دریغ زند روزگار تیغ هلاک

(حافظ، ۱۳۸۲: ۲۳۱)

کاربرد حرف اضافه پیش از مفعول که از نوادر قواعد دستور تاریخی زبان فارسی است، به دو شکل بوده است: (۱) حرف اضافه + مفعول + فعل متعدی؛ (۲) فعل متعدی + حرف اضافه + مفعول. احتمالاً این ویژگی دنباله قاعده نحوی زبان‌های ایرانی میانه غربی باشد که در فارسی دری، با تنوع حروف اضافه ادامه یافته و به جز «به» (ō پارتی و پهلوی)، «از»، «در» و «بر» هم پیش از مفعول صریح افعال آمده است (آیدنلو، ۱۳۹۳: ۵۲). آوردن حرف اضافه پیش از مفعول، در منظومه زرین‌قبانامه نیز سابقه دارد:

به هر سه سپه را پراکنده کرد ز کشته همه دشت آکنده کرد

(همان: ۱۱۱۲)

توضیح: در زرین‌قبانامه و برخی متون کهن، حرف اضافه پیش از مفعول که زائد می‌نماید، در بیشتر مواقع، به جای «را»ی نشانه مفعولی به کار می‌رود؛ ولی در بیت بالا، هم «را»ی نشانه مفعولی و هم حرف اضافه پیش از مفعول آمده است. البته این استثنا در یکی از طومارهای نقالی - که تقریباً هم‌عصر منظومه زرین‌قبانامه است - نیز دیده شده است: «از این بنده را از رحمت خود دور نگردانی» (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱: ۳۳۷؛ به نقل از آیدنلو، ۱۳۹۳: ۵۱).

۳- نتیجه‌گیری

منظومه زرین‌قبانامه از نظر معانی و کاربردهای بدیع حروف اضافه، یکی از نوادر متون ادب پارسی است که از دید پژوهشگران حوزه زبان، مغفول مانده است. در این منظومه، برخی از حروف اضافه مانند «از»، «در» و «به» در معانی نو یا نادری به کار رفته است؛ اینگونه استعمال در دیگر متون پارسی کم‌سابقه است؛ همچنین در نحو جمله نیز شاهد نوآوری‌هایی در زمینه کاربرد حروف اضافه هستیم؛ از آن جمله است:

الف) استفاده بدیع از حروف اضافه در ابتدای برخی افعال مرکب؛

ب) آوردن دو حرف اضافه پیاپی برای یک متمم؛

ج) آوردن حرف اضافه پیش از مفعول.

از آنجا که داستان منظومه زرین‌قبانامه برگرفته از روایات عامیانه شاهنامه و طومارهای نقالی است، ظاهراً شاعر این منظومه در کاربرد معانی گوناگون حروف اضافه و استعمال دیگرگون آنها در نحو جمله، تحت تأثیر طومارهای نقالی بوده است؛ زیرا برای مثال، در قدیمی‌ترین طومار نقالی شاهنامه که اکنون در دست است و ظاهراً نزدیک به زمان منظومه زرین‌قبانامه نوشته شده است، برخی از ویژگی‌های صرفی و نحوی حروف اضافه موجود در زرین‌قبانامه - مانند معانی متنوع و گوناگون حروف اضافه و یا آوردن حروف اضافه پیش از مفعول - در این اثر نیز دیده می‌شود.

نباید از نظر دور داشت که شاعر زرین‌قبانامه در استعمال دیگرگون حروف اضافه، تحت تأثیر متون کهن فارسی و نیز طومارهای نقالی بوده است؛ ولی خود در این امر، صاحب سبک و پیشرو است؛ زیرا کارکردهایی از حروف اضافه را در زبان فارسی ارائه می‌دهد که بدیع است و در دیگر متون، به ندرت دیده می‌شود؛ بنابراین، می‌توان زرین‌قبانامه را - از نظر کاربرد حروف اضافه - اثری منحصر به فرد و نادر به شمار آورد.

پی‌نوشت

۱. البته نگارنده این مقاله با مراجعه به کتاب *فارس‌نامه ابن‌بلخی*، چنین جمله‌ای را نیافت و ظاهراً خطیب رهبر در آوردن این ارجاع دچار سهو شده است.

منابع

۱. آیدنلو، سجاد (۱۳۹۷). «دو حرف اضافه پیاپی (یک ویژگی نادر دستوری در شاهنامه و چند متن دیگر)»، *ویژه‌نامه فرهنگستان (دستور)*، شماره ۱۴، ۵۱-۷۴.
۲. _____ (۱۳۹۳). «سه نکته از دستور تاریخی در شاهنامه و متون پهلوانی»، *ویژه‌نامه فرهنگستان (دستور)*، شماره ۱۰، ۴۷-۶۴.
۳. ابوالقاسمی، محسن (۱۳۹۷). *دستور تاریخی زبان فارسی*، تهران: سمت.
۴. احمدی گیوی، حسن (۱۳۸۰). *دستور تاریخی فعل*، تهران: قطره.
۵. انوری، حسن؛ احمدی گیوی، حسن (۱۳۸۰). *دستور زبان فارسی ۲*، تهران: فاطمی، چاپ بیست‌ویکم.
۶. باقری، مه‌ری (۱۳۹۳). *مقدمات زبان‌شناسی*، تهران: قطره، چاپ هجدهم.

۷. جهان ختک، شفقت (۱۳۷۶). دستور نویسی فارسی در شبه قاره هند و پاکستان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۸. چنگیزی، احسان (۱۳۹۷). «نقش‌های معنایی حرف اضافه «از» در زبان فارسی»، *مطالعات ایرانی*، سال هفدهم، شماره سی و سوم، ۷۵-۹۵.
۹. حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۸۲). *دیوان*، تصحیح قاسم غنی و محمد قزوینی، تهران: ساحل.
۱۰. خطیب رهبر، خلیل (۱۳۶۷). *حرف اضافه و ربط*، تهران: سعدی.
۱۱. راسخ‌مهند، محمد (۱۳۸۹). «بررسی معانی حروف اضافه مکانی فرهنگ سخن براساس معنی‌شناختی»، *ادب‌پژوهی*، دوره ۴، شماره ۱۴، ۴۹-۶۶.
۱۲. رضایتی کیشه‌خاله، محرم؛ دیان، مهدی (۱۳۸۸). «فعل‌های پیشوندی در آثار منثور فارسی از آغاز تا پایان قرن پنجم»، *ویژه‌نامه فرهنگستان (دستور)*، شماره ۵، ۲۷-۵۰.
۱۳. رضویان، حسین؛ خانزاده، معصومه (۱۳۹۳). «چند معنایی حروف اضافه «به» در زبان فارسی با رویکرد معنی‌شناسی شناختی»، *فصلنامه مطالعات زبان و گویش‌های غرب ایران*، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه رازی کرمانشاه، سال دوم، شماره ۷، ۵۷-۷۹.
۱۴. زرین‌قبانامه (۱۳۹۳). مقدمه، تصحیح و تعلیقات سجاد آیدنلو، تهران: سخن.
۱۵. سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۸۱). *غزلیات*، به اهتمام محمدعلی فروغی، تهران: وفاجو.
۱۶. صادقی، علی‌اشرف؛ غلامرضا، ارژنگ (۱۳۵۹). *دستور سال سوم آموزش متوسطه عمومی*، تهران: وزارت آموزش و پرورش.
۱۷. طبیب‌زاده، امید (۱۳۸۵). *ظرفیت فعل و ساخت‌های بنیادین جمله در فارسی امروز*، تهران: نشر مرکز.
۱۸. طاهری، حمید (۱۳۸۶). «بررسی تحلیلی و تاریخی فعل‌های پیشوندی در زبان فارسی»، *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان*، دوره جدید، شماره ۲۱، پیاپی ۱۸، ۱۱۳-۱۳۵.
۱۹. *طومار نقالی شاهنامه* (۱۳۹۱). مقدمه، ویرایش و توضیح سجاد آیدنلو، تهران: به‌نگار.
۲۰. فرشیدورد، خسرو (۱۳۸۷). *دستور تاریخی زبان فارسی*، تهران: زوار.
۲۱. ماهوتیان، شهرزاد (۱۳۹۳). *دستور زبان فارسی از دیدگاه رده‌شناسی*، ترجمه م. سنایی، تهران: سمت.
۲۲. مشکوة الدینی، مهدی (۱۳۹۱). *دستور زبان فارسی: واژگان و پیوندهای ساختی*، تهران: سمت.
۲۳. مقدم، آژیده (۱۳۹۰). «معانی و ساخت‌های دستوری حروف اضافه در زبان‌های پهلوی ساسانی و پهلوی میانه ترفانی»، *پژوهش‌های زبانی*، دوره ۲، شماره ۱، ۱۲۹-۱۵۶.
۲۴. _____ (۱۳۸۸). «حرف اضافه دوگانه، توأمان و ترکیب اضافی در زبان‌های پهلوی میانه ساسانی و پارسی میانه ترفانی»، *نشریه زبان و زبان‌شناسی*، شماره ۹، ۴۹-۶۸.
۲۵. ناتل خانلری، پرویز (۱۳۹۵). *دستور زبان فارسی*، تهران: توس، چاپ پنجم.
۲۶. _____ (۱۳۷۷). *تاریخ زبان فارسی*، تهران: فردوسی، چاپ ششم.
۲۷. وحیدیان کامیار، تقی؛ عمرانی، غلامرضا (۱۳۷۹). *دستور زبان فارسی ۱*، تهران: سمت.
۲۸. همایون‌فرخ، عبدالرحیم (۱۳۳۹). *دستور جامع زبان فارسی*، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علی‌اکبر علمی.